

Republican Era Religious Education in Memories: In the Context of Celal Kırca's Memoirs

Meryem Karataş
meryemkaratas@sakarya.edu.tr

<https://orcid.org/0000-0002-4845-0225>
<https://ror.org/04ttnw109>

Sakarya Univ, Fac of Education, Dept of Curriculum and Training Department, Sakarya, Türkiye

Abstract

Considering the impact and interaction of religion in both individual and social spheres, it is essential to reveal the religious education process in the geography we live in with different aspects. Accessing oral sources is as meaningful as written sources in understanding the historical process. Memories, which are defined as the transcription of experiences to writing, are sources that leave traces in the minds of individuals, affect them, and help history. The history of religious education of the Republic of Turkey has also been formed based on information and documents. Memories have a special place in this information and documents. Although they have a subjective point of view, those who share their memories are living witnesses of the events we are talking about from today's perspective. The research aims to albeit partially and to describe the counterpart of religious education in the social and institutional field, based on the memories that can be expressed as the narratives of oral sources about the history of religious education in the Republic period. For limiting the descriptions, the memoirs of retired faculty member Professor Celal Kırca were used. In his books written at different times, Professor Kırca conveyed the events he witnessed in his family, close and distant surroundings in the schools he attended from his childhood to the present day, while conveying the religious education institutions, the understanding of religion of the period, and the changes made by the state regarding religious education. The study is based on the memoirs, which are the output of the oral history method, with the other written documents, using the document analysis method. As a result of the study, it was seen that oral transmissions and written documents related to the history of religious education supported each other, and at the same time, it was desired to draw attention to the importance of the discourses of the living witnesses of history.

Keywords

Religious Education, History of Religious Education, Religion, Education, Celal Kırca

Citation

Karataş, Meryem. "Hafızalarda Cumhuriyet Dönemi Din Eğitimi: Celal Kırca Hatıraları Özelinde". *Tetkik* 4 (2023), 147-171. <https://doi.org/10.55709/tetkik.4.1301719>

Type	Research Article
Research Areas	Religion; Education
Language	Turkish
Received	24 May 2023
Accepted	14 September 2023
Published	10 October 2023
Review	Double-blind
Reviewers	Single anonymized - Two Internal (Editorial board) Double anonymized - Two External
Plagiarism checks	Yes - Turnitin
Conflicts of Interest	The Author declares that there is no conflict of interest.
Complaints	tetik@okuokut.org
Grant Support	No funds, grants, or other support was received.
Copyright	© The author retains the copyright and provides the publisher with a license to publish.
License	 CC BY-NC 4.0
Publisher	Oku Okut Press (okuokutpress.okuokut.org) on behalf of Oku Okut Association.
EBSCO HII	Humanities International Index
EBSCO CEEAS	Central & Eastern European Academic Source
CEEOL	ceeol.com/search/journal-detail?id=2890
DOAJ	doaj.org/toc/2822-3322
CROSSREF	crossref.org/members/prep/34564
Sherpa Romeo	v2.sherpa.ac.uk/id/publication/42579
Open Citations I4OC	i4oc.org/#publishers

Hafızalarda Cumhuriyet Dönemi Din Eğitimi: Celal Kırca Hatıraları Özelinde

Meryem Karataş
meryemkaratas@sakarya.edu.tr

<https://orcid.org/0000-0002-4845-0225>
<https://ror.org/04ttnw109>

Sakarya Ü, Eğitim Fakültesi, Eğitim Programları ve Öğretimi Anabilim Dalı, Sakarya, Türkiye

Öz

Dinin hem bireysel hem de sosyal alandaki etkisi ve etkileşimi göz önünde bulundurulduğunda yaşadığımız coğrafyadaki din eğitimi sürecinin farklı yönleri ile ortaya konulması önemlidir. Tarihsel sürecin anlaşılmasında sözlü kaynaklara ulaşılması en az yazılı kaynaklar kadar anlamlıdır. Yaşananların yazıya aktarılması olarak tanımlanan anılar bireylerin zihninde iz bırakan, onları etkileyen, tarihe yardımcı olan kaynaklardır. Türkiye Cumhuriyeti'nin din eğitimi tarihi de bilgi ve belgelerden hareketle oluşturulmuştur. Bu bilgi ve belgelerin içerisinde anıların ayrı bir yeri vardır. Özne bir bakış açısına sahip olmalarına rağmen anılarını paylaşanlar bugünün penceresinden bakarak konuştuğumuz olayların canlı tanıklarındır. Araştırmanın amacı Cumhuriyet dönemi din eğitimi tarihiyle ilgili sözlü kaynakların anlatımı olarak ifade edilebilen anılardan hareketle din eğitiminin sosyal ve kurumsal alandaki karşılığını kısmen de olsa betimlemektir. Yapılan tasvirleri sınırlandırmak için emekli öğretim üyesi Prof. Dr. Celal Kırca'nın anılarından hareket edilmiştir. Prof. Dr. Celal Kırca farklı zamanlarda kaleme aldığı kitaplarında çocukluk döneminden başlayarak günümüze kadar gittiği okullarda, ailesinde, yakın ve uzak çevresinde şahit olduğu olayları aktarırken din eğitimi kurumlarını, dönemin din anlayışını, devletin din eğitimi ile ilgili gerçekleştirdiği değişiklikleri aktarmıştır. Çalışma sözlü tarih metodu çıktısı olan anılar ile birlikte diğer yazılı belgelerin doküman incelemesi yönteminin kullanımı ile ortaya çıkmıştır. Çalışmanın sonucunda din eğitimi tarihiyle ilgili sözlü aktarımlar ile yazılı belgelerin birbirini desteklediği görülmüş ve aynı zamanda tarihin canlı tanıklarının söylemlerinin önemine dikkat çekilmek istenmiştir.

Anahtar Kelimeler

Din Eğitimi, Din Eğitimi Tarihi, Din, Eğitim, Celal Kırca

Atıf Bilgisi

Karataş, Meryem. "Hafızalarda Cumhuriyet Dönemi Din Eğitimi: Celal Kırca Hatıraları Özelinde". *Tetkik* 4 (2023), 147-171. <https://doi.org/10.55709/tetkik.4.1301719>

Türü	Araştırma Makalesi
Konu Kategorisi	Din; Eğitim
Dili	Türkçe
Geliş	24 Mayıs 2023
Kabul	14 Eylül 2023
Yayın	10 Ekim 2023
Değerlendirme	Çift Taraflı Kör Hakemlik
Hakemler	Ön inceleme: İki İç Hakem (Editörler – Yayın Kurulu Üyeleri) İçerik İncelemesi: İki Dış Hakem
Benzerlik Taraması	Yapıldı – Turnitin
Etik Bildirim	tetkik@okuokut.org
Çıkar Çatışması	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
Finansman	Herhangi bir destek alınmamıştır.
Telif Hakkı	© Yazar telif hakkını elinde tutarak yayıncıya CC BY-NC 4.0 lisansı ile yayım izni vermiştir.
Lisans	 CC BY-NC 4.0
Yayıncı	Okut Okut Yayınları (okuokutpress.okuokut.org) tarafından Oku Okut Derneği için yayımlanır.
EBSCO HII	Humanities International Index
EBSCO CEEAS	Central & Eastern European Academic Source
CEEOL	Central and Eastern European Online Library
DOAJ	Directory of Open Access Scholarly Resources
CROSSREF	crossref.org/members/prep/34564
SHERPA ROMEO	v2.sherpa.ac.uk/id/publication/42579
Open Citations I4OC	i4oc.org/#publishers

Giriş

İçinde bulunduğumuz çağ genel olarak bilgi çağı olarak tanımlanmaktadır.¹ Bilginin araştırılması, üretilmesi, değerlendirilmesi olarak görülen bu çağ beraberinde bilimsel davranışın egemenliğini getirmiştir. Bilgi çağını yakalamanın yolu da bilimsel araştırma metodolojisine sahip bireyler yetiştirmekten geçmektedir. Konuya sosyal bilimler açısından baktığımızda bilgi çağında araştırma yöntem ve teknikleri farklı bir kimlikle ortaya çıkmaktadır.² Sosyal bilim olarak tarihin de kendine özgü bir metodolojisi olduğunu kabul etmek gerekir. Süreç içinde meydana gelen olayları anlama ve açıklamaya yönelik bir çaba gerektiren tarih araştırmalarının yazılı kaynakların yanı sıra sözlü kaynakların da özellikle eğitim tarihi ile ilgili araştırmalara temel oluşturması söz konusudur.³ Sözlü kaynaklar içerisinde olayın canlı şahitlerinin anlatımları yani anılar yaşananların ilk ağızdan aktarımı olduğu için kendi içerisinde bir değere sahiptir.

Bu değere rağmen zaman içerisinde sözlü tarih geleneğine olan ilgi azalmıştır. Arşiv belgelerinin öneminin artması ile tarih metodolojisinde değişimler yaşanmıştır. Bir çalışmanın bilimsel çevrede karşılık bulması için yazılı kaynaklardan hareket edilmesi zorunlu hale gelmiştir. Bu zorunluluğa rağmen günümüzde tarih kaynaklarını çeşitlendirmesi, dönemin duygu, düşünce ve algılarını yansıtması açısından sözlü geleneğin önemi de gözden kaçırılmamalıdır.⁴ Bu bağlamda anı kitaplarını da sözlü geleneğin bir bölümü olarak düşünmek mümkündür.

Anılar, bireylerin zihninde iz bırakan, onları etkileyen, tarihe yardımcı olan yazılardır. Tarihle ilgili alt başlıklardan biri olarak din eğitim tarihinde yazılı belgeler kaynak olarak kullanılmıştır. Bu bilgi ve belgelerin içerisinde anıların ayrı bir yeri vardır. Öznel bir bakış açısına sahip olmalarına rağmen anılarını paylaşanlar bugünün penceresinden bakarak konuştuğumuz olayların canlı tanıklarındır. Prof. Dr. Celal Kırca da farklı zamanlarda kaleme aldığı kitaplarında çocukluk döneminden başlayarak günümüze kadar gittiği okullarda, ailesinde, yakın ve uzak çevresinde şahit olduğu olayları aktarırken din eğitimi kurumlarını, dönemin din anlayışını, devletin din eğitimi ile ilgili yaptığı değişiklikleri de aktarmış olmaktadır. Bu çalışmada üç farklı anı kitabından derlenen anılar kronolojik bir sıralama ile verilmektedir.⁵ Bahsi geçen dönemlerle ilgili din eğitim sürecinde Kırca'nın dikkat çektiği konular farklı kaynaklardan hareket edilerek de ele alınmıştır.

Araştırmanın amacı Cumhuriyet dönemi din eğitiminin -anılarından hareketle- bireysel, sosyal ve kurumsal alandaki karşılığını kısmen de olsa betimlemektir. Yapılan tasvirleri

¹ Bülent Yılmaz, "Bilgi Toplumuna Eleştirel Bir Yaklaşım", *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* 15/1 (1998), 147.

² Orhan Türkoğan, *Çağdaş Bilimsel Araştırma Metodolojisi ve Sorunları* (İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2012), 13-14.

³ Mustafa Güçlü, "Eğitim Tarihi Araştırmalarında Sözlü Tarih Uygulaması", *Türk Eğitim Bilimleri Dergisi* 11/1 (Mart 2013), 102-103.

⁴ Gülsüm Tütüncü, "Tarih Araştırmalarında Sözlü Tarih Yöntemi ve Çevrimiçi Sözlü Tarih Arşivlerinden Örnekler", *DEÜ Edebiyat Fakültesi Dergisi* 9/2 (Ekim 2022), 135-173.

⁵ Celal Kırca'nın anılarını anlattığı kitaplar; ilk baskısını 2018 yılında yapan *Bir Nesle Mensubiyetin Hikâyesi Anılar ve Düşünceler*; 2020 yılında basılan *Din Eğitimimiz Anılar-Sorunlar-Düşünceler* ve 2021 yılında ilk baskısını yapan *Bir Neslin Maziye İzleri Portreler* kitaplarıdır.

sınırlandırmak için emekli öğretmen üyesi Prof. Dr. Celal Kırca'nın anılarından hareket edilmiştir. Çalışma sözlü tarih metodu çıktısı olan anılar ile diğer yazılı belgelerin doküman incelemesi yönteminin kullanımı ile oluşmuştur. Genelde eğitim tarihiyle ilgili çalışmaların yazılı kaynakların yorumlanması yoluyla gerçekleştirildiği düşünüldüğünde hem sözlü hem de yazılı tarih belgelerinin bir arada sunulmasının çalışmayı özgün kıldığı ve alandaki diğer araştırmalar için farklı bir bakış açısı oluşturacağı düşünülmektedir.

Yukarıda da ifade edildiği gibi tarihe yönelik bilimsel çalışmalar bilgi ve belgelere dayanmak zorundadır. Bu belgeler içerisinde dönemin canlı tanıklarının söylemleri sözlü tarih kategorisinde kabul edilmektedir. Celal Kırca'nın hem din eğitimi alan hem de bir süre sonra din eğitimi veren kurumların içinde bulunan bir birey olması, çocukluk çağından itibaren örgün ve yaygın din eğitimi kurumlarındaki eğitim öğretim sürecinden bu kurumların sosyal hayata olan etkilerine kadar geniş bir alanı içeren anılarını kitaplaştırmış olması din eğitimi ile ilgili sözlü tarih uygulamasına önemli bir örnek teşkil ettiği sonucunu ortaya çıkarmaktadır. Çalışma 1950'li yıllar ile 2000'li yıllara kadar olan zaman dilimi ile sınırlıdır.

Yazar geçmişi bilmemeyi köksüzlük, köksüzlüğü de öksüzlük olarak tanımlayanlara atıfta bulunarak anı türündeki eserlerinin ortaya çıkma nedenini ortaya koymaktadır. Dini hayatımızın dini anlayışımızdan, din anlayışımızın da elde ettiğimiz dini bilgilerden bağımsız olmadığını belirtmektedir. Çalışmanın başlıkları kronolojik bir sıralamadan ziyade din eğitiminin farklı alanlardaki karşılığı düşünülerek sınıflandırılmıştır.

1. Örgün Eğitimde Din Eğitimi

Celal Kırca, sıbyan mektebinde Kur'an öğretimine *Elifba cüzü* ve harf öğretimi ile başlayan sürecin namaz duaları ile devam ettiğini ve en son Kur'an'a geçildiğini ifade etmektedir. Kırca bahsi geçen eğitim sürecinde namaz surelerine öncelik verildiğini, Kur'an'ı hatmetmenin büyük başarı sayıldığını aktarmış bunu yapanlar için merasimler düzenlendiğinden yemek yedirilip hediyeler verildiğinden bahsetmiştir.⁶ Dini bilgi öğretilmesinin aslında 32 farzın öğretilmesi anlamına geldiği, köylerinde 54 farzdan bahsedildiği ama kimse bunları saymadığını da eklemektedir. Uygulamalı bir din eğitiminden bahsedilmediğini anladığımız dönemde çocukların namaz kılmayı ailelerinden öğrendikleri de verilen bilgiler arasındadır.⁷

Sıbyan mekteplerinin tarihsel gelişiminin yanı sıra toplumdaki etkisinin ortaya konulmasından önce kelimenin etimolojik kökenine bakmak gerekir. Sıbyan, Arapça *küçük çocuk* anlamına gelen çoğul bir kelimedir. Mektep kelimesi de yine Arapça kökenli yazı yazılan yer anlamındadır.⁸ Her iki kavramın birleşimi olan sıbyan mektebi ise Selçuklularda ve Osmanlı Devleti'nde ilköğretim düzeyindeki eğitim kurumlarıdır. Sıbyan, mahalle ya da taş mektep ismi halk tarafından bu okullara verilen isimdir. Genel olarak sıbyan mekteplerinin

⁶ Bahsi geçen yıllar 1950-1952 yılları arasındadır.

⁷ Celal Kırca, *Din Eğitiminiz Anılar-Sorunlar-Düşünceler* (İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2020), 16.

⁸ Ziya Kazıcı, *Osmanlı'da Eğitim Öğretim* (İstanbul: Bilge Yayınları, 2004), 93.

temel amacının Kur'an-ı Kerim'in okunuşunun öğretilmesi olduğu belirtilmelidir.⁹ Belirli bir programın olmadığı sıbyan mekteplerinde Elifba, Kur'an-ı Kerim öğretiminin yanında yazı ve basit hesap işlemlerinin öğretilmesi de amaçlanmıştır.¹⁰ Sıbyan mekteplerindeki eğitim öğretim sürecinde binanın yapımı gibi masrafların devlet tarafından karşılanmadığı, hayırsever insanların yardımlarıyla kurulan vakıflar tarafından mekteplerin giderlerinin ödendiği kaynaklardan elde edilen bilgilerdendir.¹¹ Cumhuriyet döneminde çocuklara temel dini bilgiler ile Kur'an öğretimi yapılan yerlerin sıbyan mektebi olarak isimlendirme geleneğinin devam ettiği anlaşılmaktadır.¹² Genel olarak camilerin bitişiğinde inşa edildiği ifade edilen bu mekteplerin mimari yapısı ile ilgili Kırca'nın verdiği bilgilerin yazılı belgelerle uyumunu hatırlatmak gerekir. Köyün camisinin yanında olan tek katlı 40-50 metrekaRELİK bir mekânın sıbyan mektebi olarak kullanıldığını anlatan Kırca; sıbyan mektebi ile cami arasında on metrelik bir mesafe olduğunu, ancak bir defa bile camiye girip namaz kılma tatbikatının yapılmadığını anılarında aktarmaktadır. Kırca'nın unutamadıkları içinde *Âmin Alayı* anısı mevcuttur. Derslerin cumartesi günü başlayıp perşembe sona erdiğini belirtmekte, her perşembe akşamı *Âmin Alayı* olduğunu, öğrencilerin el ele tutuşarak yarım daire oluşturduğunu, hocanın ortada durduğunu, ay ve yıldız olarak bayrağı simgelediğini de anlatmaktadır. Hocanın *ved-Duha* suresinin her bir ayetini tek tek okuduğu ve öğrencilerinde hep birlikte *Âmin* dedikleri de aktarılan anılar içerisinde.¹³

Âmin alayı için okula başlayacak çocuğun ailesi önceden mektebin hocasına haber verir, merasim günü çocuklar ilahi okuyarak beyitler arasında âmin diyerek eve ulaşırlardı. Yapılan bu törenin amaçları içinde çocuğu okumaya istekli hale getirmek vardı.¹⁴

Sıbyan mekteplerinde falakanın eğitimin ayrılmaz bir parçası olduğu, hocaların her birinin farklı boyutlarda, kalınlıkta falaka çubuklarının bulunduğu, eğitimin farklı safhalarında dayağın terbiye aracı olmaktan çıkarıldığı dönemin 20. yüzyılın sonları olduğu anlaşılmaktadır.¹⁵ Disiplini sağlamada önemli araçlardan kabul edilen dayağın mevcudiyetiyle ilgili örnek olaylardan birini Kırca'nın *Bir Nesle Mensubiyetin Hikâyesi* isimli kitabında bulmak mümkündür. Kur'an kursunda falakaya yatırılan öğrenciler olduğunu, arkadaşının ve kendisinin falaka cezası aldıklarında çoraplarının içine kül doldurduklarını, hoca ayaklarına vurunca küllerin hocanın yüzüne geldiğini ve onların da fırsatını bulup kaçtıklarını anlatmıştır. Birkaç gün kursa gitmeyen Kırca'nın babası durumu fark etmiştir. Dayak olayını da öğrendikten sonra hocanın eskisi kadar kendilerini dövmediği aktarılmaktadır. Kırca'nın aktarımlarından anlaşıldığı kadarı ile din eğitimi ile ilgili mekanlarda

⁹ Yahya Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi* (Ankara: Pegem Akademi, 2016), 88.

¹⁰ Necdet Sakaçoğlu, *Osmanlı Eğitim Tarihi* (İstanbul: İletişim Yayınları, 1993), 19.

¹¹ Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi*, 88.

¹² Cahit Baltacı, "Mektep", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 29/7.

¹³ Celal Kırca, *Bir Nesle Mensubiyetin Hikâyesi Anılar ve Düşünceler* (İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2018), 24.

¹⁴ Mustafa Öcal, "Âmin Alayı", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1991), 3/63. Daha fazla bilgi için bk. Merve Günaltay Başak, *Osmanlıdan Günümüze Sıbyan Mektepleri Üzerine Halk Bilimsel Bir İnceleme* (İstanbul: Yıldız Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020), 38.

¹⁵ Kırca, *Din Eğitimimiz Anılar-Sorunlar-Düşünceler*, 14.

birbirinden farklı davranışsal durumlarla karşılaşmak mümkün gözükmektedir. Kursta davranış sorunu yaratan öğrencilere dayak cezası verilirken Ramazan ayında teravih namazı için camiye gittiklerinde cami cemaatinin onların tüm gürültülü oyunlarına karşılık anlayışlı davrandıklarını eklemektedir.¹⁶

Yazarın din eğitimi sürecinde sıbyan mektepleri dışında kesitler aktardığı kurumlardan biri de Kur'an kurslarıdır. Kırca; Kur'an kursundaki eğitim öğretim sürecini öğrenciler üzerinden tasvir etmektedir. Kur'an kursunda görevli olan iki hocanın da hafız olduğunu, hafızlığı bitirenlere tecvit öğretimi ve talim yaptırıldığını anlatmaktadır. Bahsi geçen tarih 1950'li yılların sonudur. Yaygın din eğitimi kurumu olarak Kur'an kurslarının bahsi geçen dönemlerde herhangi bir müfredata sahip olmadığı, özel talimatlar yoluyla eğitim verdiği belirtilmelidir. Kurs öğrencilerinin sahip olması gereken özelliklerle ilgili Cumhuriyet tarihindeki en eski yazılı belgelerden biri 1928 tarihli Cami Hademesi Nizamnamesinde ilmi hizmette çalışanlar olarak adlandırılan öğrencilerin imtihanla seçildiği, imtihana girebilmek için gerekli özelliklerin dışında adayların Kıraat ilminden icazet almış olmaları ve hafız olmalarının belirlenen şartlar arasında olduğu anlaşılmaktadır.¹⁷ Öğreticilerin görev durumları ile ilgili olarak 1943 yılı özel talimatında Kur'an-ı Kerim'i hem doğru okumak hem de doğru okunmasını veya ezberlenmesini sağlamak olarak belirlendiği görülmektedir.¹⁸ 1960'lı yıllarda Espiye'de yatılı Kur'an kursu açıldığını resmi adının bu olmadığı ve bir cemaate ait olduğu da Kırca'nın tarihe düştüğü notlar arasındadır.¹⁹

Konuyla bağlantılı olarak günümüzde Diyanet İşleri Başkanlığı'nın *Kur'an Eğitim ve Öğretimine Yönelik Kurslar ile Öğrenci Yurt ve Pansiyonları Yönergesi*'nin Kur'an kurslarının açılışı ve aranan şartlar başlığının 12. maddesi "Vakıf ve dernekler de dâhil olmak üzere, Başkanlık dışında hiçbir gerçek veya tüzel kişi tarafından Kur'an kursu açılmaz." şeklindedir.²⁰ Bahsi geçen uygulamada Kur'an kursu binası yapıldıktan sonra – bina vakıf ve dernekler tarafından yapılmaktadır- kursun resmiyeti müftülüğe müracaat edilerek temin edilmektedir. Kur'an kursundaki öğreticinin tayinini ve kursun denetimini Diyanet İşleri Başkanlığı yapmaktadır. Aynı uygulamanın günümüzde de devam ettiğini belirtmek gerekir. Diyanet İşleri Başkanlığı'nın yaygın din eğitimi konusunda etkin ve yetkin kurum olarak görevini ifa

¹⁶ Kırca, *Bir Nesle Mensubiyetin Hikâyesi Anılar ve Düşünceler*, 25.

¹⁷ Daha fazla bilgi için bk. *Diyanet İşleri Reisliği Kur'an Öğretici Kursu Hakkında Özel Talimat* (19.07.1943); *Diyanet İşleri Reisliği Kur'an Öğretim Kursları Özel Talimatı* (Ankara: Alkan Matbaası, 1959); DİB, *Kur'an Öğretim Kursları Özel Talimatı* (Ankara: Ongun Kardeşler Matbaası, Ankara, 1965); DİB, *Kur'an-ı Kerim Kursları Özel Talimatı* (Ankara: Baylan Basımevi, 1970).

¹⁸ *Diyanet İşleri Reisliği Kur'an Öğretici Kursu Hakkında Özel Talimat*, 19.07.1943, Madde 5: "Kur'an öğreticisinin vazifesi: 4. Madde de yazıldığı üzere ilk tahsil çağını bitirmiş olanlardan arzu edenlerin Kur'an-ı Kerim'e mahsus olan usul ve kaideler veçhile kiraatini öğretmek ve ezberlemek isteyenlerin ezberlerindeki sahife ve cüzleri dinlemekten ibaretir..." Kur'an kurslarındaki eğitim öğretim sürecinde yaşanan değişiklikler için bk. Meryem Karataş, *Cumhuriyet Dönemi Kur'an Kursu Öğretim Programlarındaki Değişim* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2020).

¹⁹ Kırca, *Din Eğitimimiz Anılar-Sorunlar-Düşünceler*, 17.

²⁰ *Diyanet İşleri Başkanlığı Kur'an Eğitim ve Öğretimine Yönelik Kurslar ile Öğrenci Yurt ve Pansiyonları Yönergesi*, 13/12/2019, 840029, md. 6.

etmesi, açılacak kursların denetlenmesinde gerekli hassasiyetin gösterilmesi din eğitimi il-kelerinin uygulanması açısından önemlidir.

Kur'an kursu eğitiminin yanı sıra örgün eğitim kurumları ile ilgili olarak yazarın aktarımları bahsi geçen dönemi resmetmektedir. 1950'li yıllarda ilkokulda olan Kırca birleştirilmiş bir sınıfta okuduğunu, öğrencilerin çoğunun erkek olduğunu, kız çocuklarının çok fazla okutulmak istenmediğini, genelde ev işlerinde çalıştırıldığını ya da toplumda namus anlayışı çerçevesinde kızların okula gönderilmediğini paylaşmaktadır. Bu bilgiyi destekleyen çalışmalar günümüzde de mevcuttur.²¹ Direkt din eğitimi ile ilgili bir durum olarak görülmesi bile eğitimde kız çocuklarının uzun bir süre negatif ayrımcılığa uğradığını, kız çocukları için imam-hatip okullarının alternatif bir yapı oluşturduğunu belirtmek gerekir. Konuyla ilgili farklı zamanlarda ve şehirlerde yapılan çalışmalarda kız çocuklarının okula gönderilmeme nedenleri içinde okula gitmenin günah olduğu şeklinde bir kabulün olduğu, 2012 yılından önce yapılan bir çalışmada ise ortaöğretim kurumlarında uygulanan karma eğitim ve kılık kıyafet uygulamasının kız çocuklarının ortaöğretime gönderilmemesinde önemli bir etken olarak ortaya çıktığı anlaşılmaktadır.²² Kız çocuklarının eğitim öğretime dâhil edilmesinin sosyal gelişim açısından önemli bir yatırım olduğu gerçekliği karşısında bu konuda nasıl bir planlama yapılması gerektiği üzerinde çalışılması, durumun bilimsel veriler ışığında ele alınması zorunlu gözükmektedir. Aynı zamanda ailelerin bu konudaki ön kabulleriyle ilgili fikir alışverişine ihtiyaç olduğu da ortadadır.

Kırca'nın halkın okullara olan bakışı ile ilgili olarak aktardıkları devlet okullarının sosyal hafızadaki resmini çizmektedir. Yazar, 1946'da köylerine ilkokul yapıldığında devletin 7 yaş ve üzerindeki çocukların okula gitmelerini zorunlu hale getirdiğini, bu nedenle 7 yaş üzeri çocukların sıbyan mektebine gitmelerinin ya da okula gelmemelerinin yasak olduğunu, bu nedenle ilk zamanlarda bazı kimselerin ilkokula *gâvur mektebi*, hocalarına da *gâvur hoca* dediklerini anlatmaktadır. Hatta muhtarın öğretmen ve velileri bir araya getirmek, onları tanıştırmak için okulun yanına bir kahvehane yaptırdığını aktarmıştır. Okuduğu ilkokulda tüm imtihanların sözlüye dayandığını belirten Kırca, bu durumun öğretmen okulu ve imam hatip okulları giriş sınavlarında işini zorlaştırdığını, bu şekildeki ölçme ve değerlendirmenin zararını gördüğünü ifade etmiştir.²³

Celal Kırca'nın babasının bir camideki vaazı dinleyip oradaki kişinin imam hatip me-zunu olduğunu öğrenmesiyle yazarın imam-hatip serüveni başlamıştır. Babası ile imam hatip okuluna kayıt için gittiklerinde eylül ayında imtihanla okula kabul edilebileceğini öğrenmişlerdir. İmtihan dönemine kadar bekleyen Kırca okula kabul edilmiştir. Okulda leylî

²¹ Daha fazla bilgi için bk. Celalettin Dilli, *Zorunlu Eğitim Çağında Bulunan Kız Çocuklarının Okula Gitmeme Nedenleri (Şırnak İli Örneği)* (Elâzığ: Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2006), 124; Hasan Cicioğlu, "Türkiye Cumhuriyeti'nde Ortaöğretimin Gelişimi", *Cumhuriyet Dönemi Eğitim Politikaları Sempozyumu*, ed. Murat Alper Parlak (Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi, 2010), 147.

²² Daha fazla bilgi için bk. Veysel Bora, *Kız Çocuklarının Zorunlu Eğitim Sonrası Ortaöğretime Devam Etmeme Nedenleri* (Burdur: Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2012), 5; Abdullah Adıgüzel, "Kız Çocuklarının Okullulaşma Engelleri ve Çözüm Önerileri (Şanlıurfa Örneği)", *Ekev Akademi Dergisi* 17/56 (Yaz 2013), 332.

²³ Kırca, *Bir Nesle Mensubiyetin Hikâyesi Anılar ve Düşünceler*, 29-30.

yani yatılı olarak okuyan öğrencilerin de olduğunu aktaran Kırca; İlim Yayma Cemiyeti'nin işlettiği yurtlardan birinde kaldığını aktarmaktadır. İmam hatip okuluna olan aidiyetini anlatan Kırca; imam hatipli olmayı *çift kanatlı kuş* (hem dini hem pozitif ilimleri öğrenen ve bilen biri) olarak tanımlanmaktadır. Meslek dersi hocalarının genelde Ankara İlahiyat Fakültesi ya da İstanbul Yüksek İslam Enstitüsü'nden mezun olduklarını ifade etmiştir. Kültür hocalarından imam hatipli aidiyetine saygı duyanları sevdiğini, imalı sözlerle bu aidiyeti küçümseyenlere karşı mesafeli davrandıklarını anlatmıştır. Genç hocalarının genelde bu aidiyeti pekiştiren konuşmalar yaptıklarını, imam hatipli misyonunu; İslam'ı mümkün olduğu kadar temsil etmek, insanları aydınlatmak, dini konularda toplumu bilgilendirmek olarak tanımladıklarını belirtmiştir. Kırca, imam-hatip ortaokuluna 1960 yılında kaydolmuş 1967 yılında ise mezun olmuştur. 45 kişilik sınıftan 5 öğrencinin mezun olabildiği anlatılarak okulda birinci ve ikinci devrede alınan derslerin isimleri verilmiştir.²⁴ Konuyla bağlantılı olarak Kırca'nın aktardıklarından Espiye Mangalis'te bir Kur'an kursunun mevcudiyeti, o kursa mensup olanların imam hatip okullarına karşı oldukları da öğrenilmektedir.²⁵ İmam hatip okullarının kurulduğu günden itibaren birbirinden çok farklı dünya görüşüne sahip gruplar tarafından eleştirilere maruz kaldığını ifade etmek gerekir. Hareket noktaları ve sebepleri çok farklı olsa da imam hatip okullarının mevcudiyetinin bilimsel temellerden ziyade ideolojik temellere dayandırılması beraberinde konuyla ilgili yapılan çalışmaların da aynı şekilde değerlendirilmesine yol açmaktadır.

İmam hatipte okurken bazı öğrencilerin konuşmalarına şahit olan Kırca, mezun aşamasına gelindiğinde imam hatip ve lise diploması arasındaki farkın üniversite sınavına olan etkisinin dönemin gündemini oluşturduğunu aktarmıştır. Bahsi geçen yıllarda imam hatip okulu diplomasının lise diplomasına denk sayılmadığı ile ilgili şikâyetleri dile getirmiştir.²⁶ Yazarın dikkat çektiği noktanın 1970'lerin sonunda değiştiği görülmektedir. İmam hatip mezunlarına *Lise ve İmam-Hatip Lisesi diploması* verilmesi uygun görülmüş böylece mezunların üniversiteye girişleri 1976-1977 öğretim yılından itibaren gerçekleşebilmiştir.²⁷

İmam hatip okullarının tarihe çıkışlarını Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde açılan Medresetü'l-Eimme ve'l-Huteba'ya dayandırmak mümkündür. Cumhuriyet dönemindeki Tevhid-i Tedrisat Kanunu din eğitimi ve öğretimi yapan kurumların hukuki dayanağını oluşturmuştur. Tevhid-i Tedrisat Kanunu'ndan hareketle ülkede 29 imam hatip okulu açılmıştır. 1925 yılına gelindiğinde bu okulların sayısı 20'ye, ertesi yıl ise 2'ye düşmüştür. 1930 yılında imam hatip okulları tamamen kapatılmıştır.²⁸ İmam hatip okulları için 17 Ekim 1951 tarihi hem yeniden eğitim öğretim sürecinin hem de bitip tükenmek bilmeyen tartışmaların başladığı tarih olmuştur. İmam hatip okullarında yaşanan değişikliklerden biri kız çocuklarının 1977 yılından itibaren bu okullara kabul edilmesidir. Bu kararın arka planında

²⁴ Kırca, *Din Eğitimimiz Anılar-Sorunlar-Düşünceler*, 31.

²⁵ Kırca, *Bir Nesle Mensubiyetin Hikâyesi Anılar ve Düşünceler*, 250.

²⁶ Celal Kırca, *Bir Neslin Mazideki İzleri Portreler* (İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2021), 19.

²⁷ Öcal, *Osmanlı'dan Günümüze Türkiye'de Din Eğitimi* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2015), 232.

²⁸ İsmet Parmaksızoğlu, *Türkiye'de Din Eğitimi* (Ankara: MEB Yayınları, 1966), 25.

Danıştay'ın kız çocuklarının okula kabul edilmemesini eğitimde fırsat eşitliğine aykırı bulmasıyla öğrenci profilinde yaşanan değişim vardır. Önemli tarihlerden biri de 1997 yılındaki 8 yıllık kesintisiz zorunlu eğitime geçişle birlikte imam hatiplerin orta kısmının kapatılması ve meslek liselerinin üniversiteye girişlerindeki katsayı farklılığı olmuştur. 2011-2012 eğitim öğretim yılından itibaren ise meslek liseleri ile ilgili olarak 1997 yılından itibaren yaşanan katsayı problemi ortadan kaldırılmıştır.²⁹ Ana hatlarıyla aktarılan imam hatip okullarının tarihi serüveni içinde öğrencilerinin -bahsi geçen yıllarda- okul aidiyet düzeylerinin yüksek olduğu bu nedenle imam hatip okullarına yapılan eleştirilerin bireysel olarak algılandığı anlaşılmaktadır. Resim öğretmenlerinin imam hatip okuluna atandığında okulu tanımadan sarıklı, cübbeli, takkeli, tespihli kişiler beklediğini, takım elbiseli genç çocuklar görünce de şaşırıldığını ifade eden Kırca, imam hatipler hakkında oluşan imajın çoğu zaman doğru olmadığına dikkat çekmektedir.³⁰

Kırca imam hatip okullarındaki eğitim öğretim sürecini hem içerik hem de öğretmenler üzerinden ele almaktadır. Okuldaki din dersi hocasından bahsederken, ders kitabı olarak Ahmet Hamdi Akseki'nin *İslam Dini* isimli eserinin okutulduğunu aktarmaktadır. Birinci sınıfta din dersinin en çok korktukları ders olduğunu belirtmiştir. Aktarılan anılardan hareketle din dersi olarak nitelendirilebilecek derslerde ölçme ve değerlendirmenin öğrencileri zorladığı, başarılı olmak için yoğun uğraş verdiklerini anlamak mümkündür. İmam hatip okulları öğrencilerini din eğitimleri konusunda bazı vakıf ve cemiyetlerin destekledikleri anlaşılmaktadır. Bunlardan birinin İlim Yayma Cemiyeti olduğu, cemiyetin okullarında Kur'an-ı Kerim ve Arapça dersleri için kurslar açtığı Kırca'dan öğrenilmektedir. Ahmet Muhtar Büyükçınar Arapça; Emin Işık ise Kur'an-ı Kerim kursu hocaları olarak ders vermişlerdir. Kırca; okuldaki asıl kazancının dini bilgileri nereden ve nasıl elde edileceğini öğrenmiş olması şeklinde nitelendirmiştir. İmam-hatip ortaokulunda imam ya da hatip olmakla ilgili herhangi bir uygulama dersi ile karşılaşmadığını aktarmaktadır. Bu noktada imam hatip okullarının isminden bağımsız olarak halkın zihnindeki karşılığının çocuklarına din ve değer eğitimi veren kurumlar olarak kodlandığını belirtmek gerekir.

Kırca'nın İstanbul İmam Hatip Ortaokulu'ndaki öğretmenleri ile ilgili aktardığı anekdotlar yukarıda ifade edilen imam hatip kültürünü destekler niteliktedir. Kırca'nın fikri ve zihni dünyasında önemli yer tutan eğitimcilerden biri Halil Ziya Erce'dir. Yazarın deyimiyle toplumun seçkin ve aydınları olarak nitelendirilen bir grup imam hatiplileri cenaze imamı ya da ölü yıkayıcısı olarak nitelendirmekte, psikolojik baskılara maruz bırakıp hüznlendirmektedir. Halil Ziya Erce ise o yıllarda kendilerine umut veren hocaları ve aynı zamanda müdürleridir. Ankara İlahiyat Fakültesi mezunu olan Erce'nin genç ve dinamik olduğunu, sınıfta askeri bir okul disiplini beklediğini aktarmıştır. Mehmet Rifat'ın *Ya Şehit Ya Gazi* isimli piyesinin sahnelenmesi için gösterdiği gayreti aktarmıştır. Yazar, Erce'yi hayal kuran ve hayal kurmayı aşıl原因 bir hoca olarak betimlemiştir.

²⁹ Daha fazla bilgi için bk. Mustafa Öcal, *Osmanlı'dan Günümüze Türkiye'de Din Eğitimi* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2015), 288; Halis Ayhan, *Türkiye'de Din Eğitimi* (İstanbul: Dem Yayınları, 2014), 418.

³⁰ Kırca, *Bir Nesle Mensubiyetin Hikâyesi Anılar ve Düşünceler*, 59.

Kırca'nın bahsettiği hocalarından biri olan Mahmut Bayram'ın imam olarak görev yaptığını, İstanbul İmam-Hatip Okulunda da derse girdiğini belirtmiştir. Hocanın ilmi ve ahlaki kişiliğinden bahseden yazar aynı zamanda Arapça dil mantığını çok iyi bildiğini, sarf konularına vakıf olduğunu aktarmıştır. Derslere zamanında girip çıktığını, defteri imzalarken bile tekrar yaptığını vurgulamış, öğrencilerine “Derse gelmemişsem cenazeme gelin.” dediğini anlatmıştır. Derslerde olan ciddiyeti ile ders dışındaki samimi ve cana yakınlığı resmedilmiştir. Kırca Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesinde dekan olduğu dönemlerde aniden gelen misafirlerden dolayı asistanlarını derse gönderdiğinde ders ücretini almadığını belirtmiştir. Bu alışkanlığının Mahmut hocadan geçtiğini ifade etmiştir. Yukarıda anlatılanlardan hareketle öğrencilerin öğretmenlerinin ilke ve değerlerini benimseyip hayata geçirme ihtimalleri olduğunu bu nedenle eğitimcilerin söylediklerinden çok yaptıklarının önemsendiğini bilmeleri gerektiği vurgulanmalıdır.

Ali Rıza Sağman'ı ilim ile sanatı buluşturan bir din adamı olarak tanıdığını belirten Kırca; Sağman'ın 4. sınıfta kelam derslerine geldiğini ifade etmiştir. Saint Michel Lisesi öğretmeni olan Sağman'ın tarihçiliğinin yanı sıra bestekârlık, hanendelik ve mevlithanlık gibi sanat dallarıyla meşgul olduğunu, Sağman'ın öğretmenlik hayatının son talebeleri olduğunu belirtmiştir. Güzel konuşan, nükte yapan ve nükte yapanları seven biri olduğunu aktarmıştır. Kırca Sağman Hoca'nın kitabında İslam tarihi literatüründe klasikleşmiş Rahip Bahira olayını farklı yönleriyle ele aldığını aktarmıştır. Yazar bunun ilim yolculuğunda aldığı ilk ders olduğunu, önceden doğru kabul ettiği bilginin kökten yıkıldığını, rivayet kültürü ile tanışan, din eğitimi alan her bireyin farklı zamanlarda yaşadığı şaşkınlıklardan biri olarak dile getirmiştir.³¹ Özellikle peygamber kıssalarında rastlanan ayrıntılar çoğunlukla İsrailiyat olarak kabul görmektedir. Toplumda din adına anlatılan bazı rivayetlerin doğru olmama ihtimali öğrencilerde din anlayışlarını yeniden şekillendirme ihtiyacı ile ortaya çıkmaktadır. Din eğitim sürecinin içinde olan ya da tamamlayan bireylerin sosyal hayattaki din algısıyla yaşadıkları ikilemlerin nedenleri içinde yukarıdaki örnekler gösterilebilir. Dini literatürde birincil kaynaklar dışında aktarılan rivayetlerin halkın nezdinde teveccüh bulması bu kültürün sağlamlaşmasına yol açmıştır. Bilimsel temelden hareket eden çalışmalarda nesenel bakış açısı ile rivayet kültürünün çatışması ise bu algı sorununa yol açmaktadır.

Kırca, Ali Rıza Sağman'ın anlattığı anılar içerisinde Kur'an'ın Türkçe okunması ile ilgili anısının önemli olduğunu ifade etmiştir. Yazar anlattığı konuyu aynî ile vaki anlatmasının mümkün olmadığını hatırlatarak olayı nakletmiştir. Atatürk'ün Sadettin Kaynak ile Ali Rıza Sağman'ı Dolmabahçe'ye davet ettiğini, onlardan Kur'an'ın Türkçe okunmasını istediğini Sağman hocanın dilinden aktarmıştır: Bir cuma günü Sağman hocanın kürsüye çıktığını, Kur'an'ın orijinal metnini bütün benliği ve ruhuyla okuduğunu, sonra okuduğu yerin Türkçesini -kendisinin bile beğenmediği- sıradan bir okuma ile icra ettiğini, cemaatinde böyle düşündüğünü hissettiğini öğrencileri ile paylaşmıştır. Sadettin Kaynak hutbeye çıkıp hutbeyi Türkçe okumaya başlayınca ortalığın karıştığını, camiye terk edenlerin olduğunu

³¹ Kırca, *Bir Neslin Mazideki İzleri Portreler*, 40.

belirtmiştir. Namazdan sonra Dolmabahçe'ye vardıklarında Atatürk'ün konuşmalarından bu işin olamayacağını anladıklarını ve sonradan bu düşünceden vazgeçildiğini ifade etmiştir.³² Yüzünü Batıya dönen, pek çok alanda reformist bir bakış açısına sahip olan Türkiye Cumhuriyeti'nin dinle ilgili meselelerde yeni bir bakış açısına sahip olmaması mümkün değildir. Dini hayatla alakalı olarak Kur'an-ı Kerim'in Türkçeye çevrilmesi, ibadet dilinin Türkçe yapılma denemeleri Cumhuriyet'in ilk yıllarında gerçekleşmiştir. Yukarıda Ali Rıza Sağman'ın aktardığı anekdotun yanı sıra Sağman'ın Yerebatan Camii'nde namazda surelerin Türkçelerini okuduktan sonra cemaatten kimsenin kalmadığını gördüğü anısı da bu noktada hatırlanabilir.³³

Türkiye Cumhuriyeti'nin 13. Diyanet İşleri Başkanı XX ve XXII. dönem İstanbul milletvekiliği yapmış olan Tayyar Altıkulaç'ı yurt müdürü olarak tanıyan Kırca; hocanın göreve başlamasından sonra yurdun şartlarının iyileştirildiğini anlatmıştır. Tayyar Altıkulaç 5. sınıfta Kur'an-ı Kerim dersine girdiğinde ilk karne notunun 1, ikinci karne notunun 2 olduğunu belirtmiştir. Yaz tatilinde *fem-i muhsin*'den talim okuyarak bütünleme imtihanından geçmiştir. Altıkulaç'ın İstanbul Yüksek İslam Enstitüsü'nde asistan olduğunu ve bir süre sonra da Diyanet İşleri Başkan Yardımcılığı görevine getirildiğini yazarın anılarından da öğrenmekteyiz. 1977 yılında Tayyar Altıkulaç'ın Din Öğretimi Genel Müdürlüğü görevini icra ederken Yüksek İslam Enstitüleri için yüz adet asistanlık kadrosu ihdas edilmesine vesile olduğu anlatılmaktadır. Yazdığı anılarında 2010-2011 yılında İlahiyat Fakültesinde profesör olarak hizmet verenlerin o dönemdeki kadro ile göreve başladıklarını aktaran Kırca da Kayseri Yüksek İslam Enstitüsü'ne aynı zamanda atanmıştır. Yıllar sonra doçentlik kadrosuna atanmayı bekleyen kararnamesinde de Tayyar Altıkulaç imzası olduğu için hem onun hem de kendisinin Vehhabi suçlamasıyla karşı karşıya kaldığını okurlarıyla paylaşan Kırca, bu suçlamanın ne kadar büyük bir haksızlık olduğunu anlatmaktadır. Kırca'nın hayatının farklı dönemlerinde karşılaştığı Tayyar Altıkulaç din eğitimi tarihinin önemli figürlerinden biridir. 1938 yılında dünyaya gelen Altıkulaç İstanbul İmam-Hatip Okulu'ndan ve Yüksek İslam Enstitüsü'nden mezun olmuş ve doktor unvanı almıştır. Millî Eğitim Bakanlığı Din Eğitimi Genel Müdürlüğü, Millî Eğitim Bakanlığı Talim ve Terbiye Kurulu üyeliği ve Diyanet İşleri Başkanlığı görevlerinde bulunan Altıkulaç'ın TDV İslam Ansiklopedisi çalışmalarında önemli katkıları olmuştur.³⁴

Kırca, imam hatip neslinin ideoloğu ve karizmatik bir İslam hukukçusu olarak nitelendirildiği Hayrettin Karaman'ı ise İstanbul İmam-Hatip Okulu'nda tanımıştır. Bahsi geçen dönemde imam-hatip mezunları için *cenaze yıkayıcısı* ifadesi kullanılırken Karaman'ı öğretmen olarak görmenin kendilerini çok memnun ettiğini aktarmıştır. Bir sınav esnasında sınıftan çıkarak herkesi vicdaniyla baş başa bıraktığı, Karaman'ın çok güzel konuşup çok güzel ders anlattığı, imam hatip aidiyetini vurgulayan konuşmaları, herhangi bir grup ya da

³² Kırca, *Bir Nesle Mensubiyetin Hikâyesi Anılar ve Düşünceler*, 62.

³³ Mahir İz, *Yılların İzi* (İstanbul: Kitabevi Yayınları, 1990), 145.

³⁴ Daha fazla bilgi için bk. Emre İpek, "Türkiye'de Kırâat İlminin Gelişimi ve Tayyar Altıkulaç'ın Bu Alandaki Çalışmaları", *İlahiyat*, 2 (Haziran 2019), 68.

cemaate bağlı olunmaması öğütleri Kırca'nın anılarından öğrenilmektedir. Öğretmenlik yılları çok uzun sürmeyen Karaman, Yüksek İslam Enstitüsü'ne asistan olarak girmiş, Bekir Topaloğlu ve Tayyar Altıkulaç gibi okuldan ayrılmıştır. Yazar, Hayrettin Karaman'ın, Münir Nurettin Selçuk'un konserine bilet aldırması vesilesiyle kendisinin de Yunus Emre'nin ilahilerinin seslendirildiği atmosferde uygulandığını ve bazı ön yargılarını o gün fark ettiğini aktarmaktadır. Enstitüdeki talebelik yıllarında Kırca'nın Bekir Topaloğlu'nun okuma grubuna dâhil olduğu, Hayrettin Karaman'ında bu şekilde bir okuma grubu olduğu yazarın anılarından öğrenilmektedir. Her iki hocanın da tavsiyeleri içinde imam-hatipli olma dışında başka bir aidiyet içinde olmamaları fikri dile getirilmiştir.

Celal Kırca imam hatip okulunu bitirince babasının onu okutmaya maddi gücünün yetmeyeceğini söylemesiyle Yüksek İslam Enstitüsü yazılı ve sözlü imtihanlarında ilk sıralarda yer alması gerektiğini bildiğinden yazılı sınava çalışıp sınavı kazandığını paylaşmaktadır.³⁵ Kırca enstitüde okurken teksir işinde çalışmaya başlamıştır. *Niçin Kız İmam Hatip Okulları* başlıklı yazısı ile muhafazakâr ailelerin çocuklarını okutmak için imam hatip okullarının alternatif oluşturdukları düşüncesini aktarmıştır. Kırca, üniversite ortamında 1970'li yıllarda farklı görüşlere sahip gençler arasındaki problemleri olaylara örnekler vermiştir. İlçelerinde yaşanan bazı olayları aktararak dinle ilgili sorunların uygun kişilere sorulmadığı takdirde bazı sorunlara yol açabileceği endişesini paylaşmıştır.

1971 yılı 12 Mart muhtırası sonrasında imam hatip okullarının orta kısımlarının kapatılacağı söylentileri üzerine İmam Hatip Mezunları Derneği olarak bazı bilim adamlarından yazı yazmaları istenmiştir. Kırca, bu çerçevede tanıdığı biri vasıtasıyla Ali Sohtorik ile görüşmüştür. Ancak bu görüşme çok işine yaramamış, onlarda *Milli Eğitimimizde İmam Hatip Okullarının Yeri ve Köy Enstitüleri* kitabını yayınlamak için Sabri Akdeniz'le konuşmuşlardır. Anlaşıldığı kadarıyla İmam Hatip Mezunları Derneği'nde çalışmalarına devam eden Kırca, siyasi alanda yaşanan gelişmelerin mezun olduğu okulun geleceğini olumsuz yönde etkileme ihtimalinde farklı alanlarda çözüm arayışları içerisindeydi.

Kırca, Sedat Şenermen'in arşivinden kanun teklif tasarısı olarak 20 Haziran 1968 günü Yüksek İslam Enstitüleri talebe teşekküllerinin temsilcileri tarafından Milli Eğitim Bakanı İlhami Ertem'e verilen metni aktarmaktadır. Yüksek İslam Enstitülerinin *İslami İlimler Akademileri* haline getirilmeleri istek olarak belirtilmiştir.³⁶ Yüksek İslam Enstitüleri bir süre sonra İlahiyat Fakülteleri olarak isimlendirilmiştir. Sedat Şenermen ise İstanbul Yüksek İslam Enstitüsü mezunu ve aynı zamanda İstanbul Yüksek İslam Enstitüsü Öğrenci Dernekleri Federasyonu Genel Başkanlığı'nı yapmıştır.³⁷ 1978 yılında Yüksek İslam Enstitülerinin yönetmeliğinde değişiklik yapıldığı belirtilmiştir. İlk iki yıl ortak dersler alan öğrencilerin

³⁵ 1960'lı yıllarda İstanbul Yüksek İslam Enstitüsü'nde leyli/yatılı okumak için öğrencinin imtihanlarda ilk sıralarda yer alması gerekmektedir. Leyli okuyan öğrenci ise yurtdışı ücretsiz kalabiliyor ve yıllık 500 lira yardım alıyordu.

³⁶ Yüksek İslam Enstitülerinin İslami İlimler Akademisi haline gelmesi halinde ihtisas ve araştırma imkanlarına kavuşulacağı, öğretim elemanlarının yurt dışında bilgi ve görgülerini arttırma şanslarının olacağı, ihtisas ve araştırma kürsülerinin açılmasının sağlanacağı, ders adetlerinin azalması ile ihtisaslaşmanın gerçekleşmesi mümkün olacaktı.

³⁷ Kırca, *Din Eğitimimiz Anılar-Sorunlar-Düşünceler*, 41-43.

üçüncü ve dördüncü sınıflarda Tefsir-Hadis, Fıkıh-Kelam, İslam Dini Esasları bölümlerine ayrıldığını anlatmıştır. Mezuniyet tezi uygulaması getirildiği de Mustafa Öcal'ın eseri kaynak gösterilerek verilmiştir.³⁸ Yüksek din öğretimi kurumu olarak Yüksek İslam Enstitüleri bir süre sonra 20 Temmuz 1982 tarihinde İlahiyat Fakültelerine dönüştürülmüştür.

Uzun süre aynı isimle ve benzer eğitim öğretim programlarıyla devam eden İlahiyat Fakülteleri'nde 1998 yılında 9 ayrı üniversiteye bağlı olarak *İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretmenliği Bölümü* açılmıştır.³⁹ İlahiyat lisans programı uygulayan bölümlerin programlarından pedagojik formasyon dersleri çıkarılmıştır. Mezunlarına 1,5 yıllık tezsiz yüksek lisans yapmaları zorunluluğu getirilmiştir. YÖK tarafından 2006 yılında alınan kararla İDKAB bölümleri eğitim fakültelerine aktarılmıştır.⁴⁰ 2013-2014 eğitim-öğretim yılından itibaren bölüm ilahiyat fakülteleri bünyesine alınmış ve 2014-2015 öğretim yılında ise tercih kılavuzuna alınmayan bölüm bu şekilde âtil hale getirilmiştir. Konuya ilahiyat fakülteleri açısından baktığımızda ise 1997 yılı sonrasında fakültenin yapısı ve müfredatında değişiklikler olduğu, ilahiyat lisans programlarından hazırlık sınıfları ile pedagojik formasyon dersleri de kaldırılarak dört yıllık lisans programları haline getirildiği görülmektedir. Yüksek din öğretim kurumları olarak farklı isimlendirmeler ve programlar ile devam eden ilahiyat fakültelerinin istihdam alanına göre yapılandırılması ve fakülte ile ilgili verilen kararlarda siyasi müdahalelerin üstünde bir bakış açısının oluşturulması önemlidir.⁴¹

Kırca'nın hocaları ile ilgili aktarımlarının eğitimci kimliğinin inşasında rol oynadığı anlaşılmaktadır. Öğretmenlik yaptığı dönemde bazı ortaokul ve liselerde din dersi hocalarına karşı olumsuz bir tavır içinde bulunduğunu belirten Kırca; okuduğu kitaplar sayesinde genel kültür sayılabilecek konulara da hâkim olduğunu, kendisine yöneltilen sorulara cevap verebildiğini aktarmıştır. O dönemde bazı ortaokul ve lisedeki din dersi hocalarına karşı olumsuz bir tutum olduğu, bu nedenle hocaların öğretmenler odasına giremediği, teneffüslerde bahçede dolaştıkları ya da hizmetli odasında vakit geçirdikleri ile ilgili duyumlarda anlatılmıştır.⁴² Anıları arasında Fransızca hocası bir hanımefendinin Celal Kırca'nın din bilgisi öğretmeni olduğunu duyunca "...Şimdi seninle ben aynı statüde miyiz?" diye hayret ve öfke karışımıyla oluşan diyalog mevcuttur. Kırca'nın stajyerliği ile ilgili aktarımlarından bahsi geçen dönemde okuldaki öğretmenlerin stajyerlerin adaylıklarının kaldırılmasında oy kullandıkları anlaşılmaktadır. Bazı öğretmenlerin onu takdir etmelerine rağmen oylamaya katılmadıkları din dersi hocasının stajyerliğine oy verirlerse dini de onaylayacaklarını düşündükleri aktarılmaktadır.⁴³

³⁸ Kırca, *Din Eğitimimiz Anılar-Sorunlar-Düşünceler*, 84.

³⁹ Turgay Gündüz, "Türkiye'de Cumhuriyet Dönemi Din Eğitimi ve Öğretimi Kronolojisi (1993-1998)", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/7 (Ocak 1998), 556.

⁴⁰ Öcal, *Osmanlı'dan Günümüze Türkiye'de Din Eğitimi*, 432.

⁴¹ İbrahim Turan, "Türkiye'de İlahiyat Eğitimi: İstihdam Alanı-Program İlişkisi Üzerine Bir Değerlendirme", *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 37 (Aralık 2017), 76.

⁴² Kırca, *Bir Nesle Mensubiyetin Hikâyesi Anılar ve Düşünceler*, 204.

⁴³ Kırca, *Bir Nesle Mensubiyetin Hikâyesi Anılar ve Düşünceler*, 222.

Kırca'nın örgün eğitim ile ilgili aktardıklarından din dersinin seçmeli olduğu dönemlerde iki tür uygulamanın mevcudiyeti, idarenin öğrencilere “Din dersini seçmek isteyenler dilekçe versin.” denildiğinde din dersi seçenlerin sayısının az, “Din dersini seçmeyenler dilekçe versin.” denilmişse, dersi seçenlerin sayısının çok olduğu anlaşılmaktadır. Hatta Fatih'te bulunan iki liseden birinin ilk uygulamayı, diğerinin de ikinci uygulamayı yaptığı belirtilmiş ve dersi seçen öğrenci sayısının değişiklik gösterdiği aktarılmıştır. 1948 yılından 1982 yılına kadar örgün eğitimde seçmeli din dersi uygulaması mevcuttur, sonraki yıllarda ise zorunlu ders kategorisinde kabul edilmiştir.

2. Yaygın Din Eğitimi

Kırca'nın anıları içinde yaşadığı toplumun din anlayışından izler bulmak da mümkündür. O dönemde köylerinde içki içmenin çok yaygın olduğunu ancak kınanan ve ayıplanan bir günah olarak toplumda algılanmadığını aktaran yazar, Almanya'daki köylüleri ile ilgili anlatılanları resmetmektedir. Domuz eti yediği için dinden çıktığına inanılan kişiyi bu şekilde suçlayanın alkol sorunu olduğu anlatılanlardan anlaşılmaktadır.⁴⁴ Aslında dinin bakış açısına göre her ikisi de haram hükmünde olan iki davranışın sosyal alandaki karşılığının farklılaşmasının arka planında değişik nedenler mevcuttur. Her iki durumda dinin etki boyutu sınırları içindedir. Dinin kavramlara yüklediği anlam, helal haram dairesi, bireyin dinin sınırları dışında kabul edildiği durumlar ile toplumdaki bunun karşılığının bazı durumlarda örtüşmediği anlaşılmaktadır.

Dinin pratik alandaki karşılığı olan namaz alışkanlığı ile ilgili de gözlemlerini aktaran Kırca cuma namazının halkın nezdinde ne kadar önemli olduğunu, üç defa cuma namazına gelmeyen kişilerin dinden uzaklaşmış olarak algılandığını anlatmaktadır. Cuma namazı dışında gençlerin vakit namazlarına büyük oranda gitmediği de anlaşılmaktadır. Fahri olarak imamlık yapan kişinin vaaz edebilecek bilgi birikimine sahip olmadığı bu nedenle sadece hutbe okuduğu ve namaz kıldırıldığı, elli iki hutbeyi içeren bir kitabının mevcudiyeti, her hafta bir hutbe okuyup sonra tekrar başa döndüğü kitapta verilen bilgilerdendir. Cuma namazı, Müslümanların cuma günleri öğle namazı vaktinde camilerde cemaat halinde eda ettikleri bir namazdır.⁴⁵ Kur'an-ı Kerim'de Cuma Suresi 9. ayette “Ey iman edenler! Cuma günü namaz için çağrı yapıldığında Allah'ı anmaya koşun ve alışverişi bırakın. Bilerseniz, bu sizin için çok hayırlıdır.” emriyle cuma namazı şartları taşıyanlar için farz kılınmıştır.⁴⁶ Kırca'nın da aktardığı üç defa cuma namazına katılmayan kişinin dinden uzaklaşmış olacağı ile ilgili kabul birtakım rivayetlere dayanmaktadır. Bu rivayetleri isnad zinciri ve ravileri açısından ele alan Çelikan; rivayetlerin büyük oranda birbirini desteklediğini ve sonuç olarak halk arasında yaygın olan bu kabulün temelsiz bir inanç olmadığını paylaşmaktadır.⁴⁷

⁴⁴ Kırca, *Bir Nesle Mensubiyetin Hikâyesi Anılar ve Düşünceler*, 26.

⁴⁵ Serkan Çelikan, “Üç Cuma Namazının Terki Hakkındaki Halk İnanıcının Hadis Kaynaklarındaki Yeri”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İlahiyat Tetkikleri Dergisi* 1/53 (Haziran 2020), 142.

⁴⁶ *Kur'an Yolu* (Erişim 17 Mart 2023), el-Cuma 62/9.

⁴⁷ Çelikan, “Üç Cuma Namazının Terki Hakkındaki Halk İnanıcının Hadis Kaynaklarındaki Yeri”, 158.

Köyün gençlerinin Ramazan'da davul çaldıkları, mani söyledikleri, halkı sahura kaldırmaları karşılığında onlara yumurta, börek, fındık, ceviz, elma verildiği ifade edilmektedir. Vefat eden kişinin mezarında dokuz tahta hazırlanmasının o dönemde yaygın bir gelenek olduğu, eski Türklere dokuz rakamının simgesel bir anlam içerdiği Kırca tarafından aktarılmaktadır.⁴⁸ Dede Korkut hikâyelerinde, Oğuzname'de bir sayı olarak dokuz ve katlarının kutlu eylem olarak adlandırılan pek çok durumla bağlantılı olduğuna inanıldığı, cezalandırılan rakamların belirlenmesinde de aynı durumun gözlemlendiği, göğün dokuz kattan oluştuğu gibi pek çok inançtaki ortak nokta dokuz rakamının sembolik önemidir.⁴⁹ Toplumdaki din anlayışını gösteren örneklerden biri devir âdetidir. Devir adeti ölen birinin ardından bir miktar paranın fakir birine verilmesi ve kişinin kabul ettiği parayı tekrar iade etmesi şeklinde devam eden uygulamadır. Kırca babası vefat edince devir âdeti uygulamadığından bahsetmiştir. Bir cuma vaazında ise devir denen uygulamanın doğru olmadığıyla ilgili bir konuşma yapınca çoğu kişinin bu yanlış uygulamadan vazgeçtiği anlatılmıştır.⁵⁰

İslam tarihindeki uygulamalar içinde yer alan ıskat-ı salat ve devir âdeti farklı İslam coğrafyalarında hicri ikinci asrın sonlarından itibaren uygulanmaya başlanmıştır.⁵¹ İbadetlerde ıskat, ibadet borçlarını ifa etmeden önce ölmesi halinde vefat eden kişiyi borçlardan kurtarmak için yapılan nakdî ve aynî ödemelere verilen isimdir.⁵² İskat için para yetmemesi durumlarında fakirlere verilen paranın kabul edilip sonra tekrar iade edilmesi şeklindeki uygulamanın fidye meblağına ulaşınca kadar devam etmesi devir olarak adlandırılmaktadır.⁵³ İskat-ı salât ile ilgili herhangi bir ayet ve hadis kaynaklarda yer almamaktadır. Hanefilerden İmam Muhammed'in ıskât-ı salâta cevaz veren görüşü dışında diğer mezheplerde caiz görülmemektedir.⁵⁴ On altıncı yüzyıldan yirminci yüzyılın başlarına kadar bazı kişilerin vasiyetlerinde ıskât-ı salâttan bahsettikleri anlaşılmaktadır. Vasiyet edilmese bile mirasçılarının ölen yakınları için ıskât-ı salât ve devir yaptırdıkları bilgisi mevcuttur. Osmanlı dönemi özelinde konu ele alındığında çok yaygın bir uygulama olmadığı da eklenmelidir.⁵⁵

Kırca bahsi geçen dönemde mevlit okutmanın önemine dair de örnekler vermektedir.⁵⁶ Mevlid sözlükte *doğum yeri ve zamanı* anlamına gelmektedir. İslam kültüründe Hz. Muhammed'in doğumunu ve bu nedenle yapılan törenleri içermektedir. Hz. Muhammed döneminde doğum yıl dönümünün kutlanması söz konusu değilken Hulefa-yi Râşidîn, Emeviler, Abbasiler'in hüküm sürdüğü zamanlarda da mevlitle ilgili herhangi bir uygulamaya rastlanmamaktadır. Osmanlı hükümdarı III. Murad döneminde resmi olarak kutlanan mevlit

⁴⁸ Kırca, *Din Eğitimimiz Anılar-Sorunlar-Düşünceler*, 23.

⁴⁹ Daha fazla bilgi için bk. Tuğba Memiş, *Eski Türklere Sosyal Hayata Dair Uygulamalar ve Gelenekler (İslami Devirlere Kadar)* (Çankırı: Karatekin Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021), 130.

⁵⁰ Kırca, *Din Eğitimimiz Anılar-Sorunlar-Düşünceler*, 24.

⁵¹ Mehmet Koç, "İslâm Hukukunda İskât-ı Salât ve Devir: Osmanlı Uygulaması Örneği", *Kilitbahir* 21 (Eylül 2022), 70.

⁵² Ali Bardakoğlu, "İskat", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1999), 19/137.

⁵³ Koç, "İslâm Hukukunda İskât-ı Salât ve Devir: Osmanlı Uygulaması Örneği", 70.

⁵⁴ Soner Duman, *Günümüz Fıkıh Problemleri* (İstanbul: Beta Yayınları, 2019), 85.

⁵⁵ Koç, "İslâm Hukukunda İskât-ı Salât ve Devir: Osmanlı Uygulaması Örneği", 85-86.

⁵⁶ Kırca, *Din Eğitimimiz Anılar-Sorunlar-Düşünceler*, 24.

geleneğinin daha önceki yıllarda da mevcudiyeti bilinmektedir. Günümüzde mevlit geleneği Suudi Arabistan dışında pek çok İslam beldesinde etkisini devam ettirmektedir. Farklı coğrafyalarda değişik mevlitler meşhur olmuşken Türk dünyasında mevlit denilince Süleyman Çelebi'nin *Vesiletü'n- Necât* isimli eseri bilinmektedir.⁵⁷ Yazarın da bahsettiği gibi 1960 ve 1970'li yıllarda vefat eden kişinin ardından mevlit okutmanın önemli bir gelenek olduğu, bu geleneği yerine getirmeyen kişinin hayırlı bir evlat olmadığına olan inancın mevcudiyeti de anlaşılmaktadır. Yazarın kendisinden mevlit okumasını isteyen bir köylüsüne Kur'an okuyup dua edebileceğini anlatmasına ve Kur'an okumasına rağmen aynı kişinin başka birine tekrardan mevlit okuttuğu aktarılmaktadır. Aynı şekilde bahsi geçen yıllarda mevlidin istismar edildiği düşüncesinin yayıldığı, imam-hatip, ilahiyat ve Diyanet camiasının büyük bölümünün bu anlayışa karşı bir kampanya yapmasının toplumda mevlidin etkisini azaltmaya yönelik faaliyetler olduğu ifade edilmektedir. Mevlithanlığın zirve yaptıktan sonra yaşadığı düşüşe eserde dikkat çekilmektedir.⁵⁸

Toplumdaki mevlit geleneğini aktarırken olduğu gibi Kırca; çocukluk dönemindeki dini hayatı resmederken canlı bir dil kullanmaktadır. Camilerde resmi din görevlisi olmazsa camide beş vakit ezan okunmadığı, namaz kılınmadığı, cemaat olursa ve içlerinden biri de namaz kıldırmayı biliyorsa namaz kılınabilindiği anlatılmakta; genç ve yaşlıların hayatlarında dinin etkisinin aynı doğrultuda ilerlemediği, nazara inanıldığı, hemen hemen her hastalık için muska yazıldığı, bunun karşılığında ücret talep edildiği de eklenmektedir.⁵⁹

Halkın dini bilgilere genelde vaaz dinleyerek ulaştığı, kitap okuyarak dini bilgileri öğrenenlerin ise sadece medresede okuyan birkaç kişiden ibaret olduğu vurgulanmaktadır. Ailede verilen din eğitiminin ise korkuya dayalı olduğu "Şayet namaz kılmazsanız yarın ahirette böyle kızgın bir sacın üzerinde namaz kılacaksınız." ya da "Başlarınızı örtünüz, yoksa mezarda saçınızın her bir telinden yılan asılacak." gibi cümlelerle bu korkunun pekiştirildiği anlaşılmaktadır. Kırca şekilsel olarak gösterilen bu duyarlılığın dinin bazı emirlerinde gösterilmediğini belirtmektedir. Alkol ve silahsız bir düğüne rastlanılmadığı, ibadetlerin nasıllığı üzerinde durulduğu, niçin ve nedenselliğinin göz ardı edildiğini anlatmaktadır. Aktarılanlardan hareketle halkın din anlayışının oluşturulmasında korku kültürünün yetişkinler tarafından kullanıldığı, karşısındaki bireyde hâkimiyet kurmanın temelinde güç faktörü yattığı anlaşılmaktadır. Herhangi bir davranışın kazandırılmasında korkutan taraf olarak gücü elinde bulunduran bireylerin söylemleri toplumdaki dini anlayışı oluşturmada etken faktör olmuştur.⁶⁰ Ancak son dönemlerde din eğitiminin korkuya dayalı değil sevgi temelli yapılması gerektiği vurgulanmaktadır. Yaratıcının Rahman ve Rahim sıfatına dikkat çekilen İslam geleneğinde sevgiden beslenen söylemlerin daha fazla dillendirilmesi söz konusudur. Sosyal hayatta yerleşen bu yanlış temellendirmenin din eğitimiyle ilgili bireylerde farkındalık düzeyini arttırdığı, bunun sonucunda öğretim programlarında Allah

⁵⁷ Ahmet Özel, "Mevlid", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 29/484.

⁵⁸ Kırca, *Din Eğitimimiz Anılar-Sorunlar-Düşünceler*, 24.

⁵⁹ Kırca, *Din Eğitimimiz Anılar-Sorunlar-Düşünceler*, 18-27.

⁶⁰ Kırca, *Din Eğitimimiz Anılar-Sorunlar-Düşünceler*, 28.

inancıyla ilgili kazanımların açıklamalarında kültürümüzden Allah sevgisiyle ilgili örnek-
lere yer verilmesi isteğinin dile getirildiği görülmektedir.⁶¹

Kırca dini kuralların metalaştırılmasıyla ilgili olarak imamla bir kadın arasında geçen okunmuş hatim konuşmasını aktarmıştır. Vefat eden yakınları için hatim okunmasını isteyen bir kadın için önceden okunan hatimler olduğunu ifade eden imamın cümlelerinin yazar-
da oluşturduğu şaşkınlık resmedilmiştir. Dini kuralların para ile kurdukları bağın onu çok üzdüğünü de eklemiştir. Aynı anıyı *Din Eğitimimiz* isimli kitabında Kırca'nın daha ayrıntılı aktardığı görülmektedir. Aksaray'daki Murat Paşa Camii'nde yaşanan hatim pazarlığını eleştirerek anlatan Celal Kırca dini anlayış olarak önemli bir konuya dikkat çekmektedir. Farklı fiyat uygulamalarının yapıldığı hatim satışları olduğunu anlatan Kırca vasıtasıyla dini bireysel çıkarlarına alet eden dinî algıda problemlere yol açan uygulamaların mevcudiyetinin önceki yıllarda da var olduğu anlaşılmaktadır.⁶² Vefat eden kişilerin ardından hatim okutma geleneği İslam dünyasında yüzlerce yıldır devam etmektedir. Yakınları için Kur'an okumayı bilmeyen kişilerin parayla hatim okutma şeklinde bir uygulamaya başvurdukları anlaşılmaktadır. Dinin orijinalinde olmasa bile toplumdaki dini pratiklerde yer alan bu uygulamaların din algısı açısından olumsuz etkileri söz konusudur.

Yazar, 60'lı yıllarda İstanbul'da dini hayatın genel olarak vaaz, hutbe, mevlit ve hatimden müteşekkil bir görünüm arz ettiğini ifade etmiştir. Her vaiz ve hatibin kendine özgü bir kitlesi olduğu ve mevlit okutmanın neredeyse dini kural haline geldiği belirtilmiştir. Vaaz başlığında sözlü kültürün egemen olduğu bir ortamda vaizlik müessesesinin geliştiği ifade edilmiştir. O yıllarda önde gelen vaizlerin adı verilmiş ve yazar bazılarını dinleme şansı olduğunu belirtmiştir: Alasonyalı Hacı Cemal Öğüt, Abdurrahman Güzelyazıcı, Feyzullah Değerli, İhsan Toksarı, Timurtaş Uçar, Ahmet Vanlıoğlu, Hüseyin Kaplan, Seyfettin Alkan, Naim Karaman, Numan Güzey. Kayseri'de Necmettin Nursaçan, Konya'da Tahir Büyükkörükçü bunlardan bazılarıdır.

Kırca'nın önde gelen vaizler içinde ismini zikrettiklerinden biri Alasonyalı Hacı Cemal Öğüt'tür. Öğüt Türkiye'deki inkılapların İslam dünyasındaki etkilerini öğrenmesi amacıyla hükümet tarafından görevlendirilmiş, çeşitli ülkeleri gezip raporunu dönüşte sunmuştur. Aynı zamanda Kore şehitleri için Süleymaniye Cami'nde okutulan ve radyodan yayımlanan ilk mevlit programında konuşma yapmıştır.⁶³ Abdurrahman Güzelyazıcı Türkçe, edebiyat, din bilgisi öğretmenliği, murakıplığın yanı sıra vefatından bir süre önce İstanbul müftüsü olarak görev yapmıştır.⁶⁴ Kırca'nın bahsettiği diğer tüm hoca efendiler ünlü vaizlerdendir. Bazılarının dönemin yaygın din eğitimi aracı olarak kullanılan vaaz kasetleri varken bazıları milletvekilliği yapmış, yaşadıkları illerin sınırını taşan bir üne sahip olmuşlardır.

⁶¹ MEB, *Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersi Öğretim Programı (İlkokul 4 ve Ortaokul 5, 6, 7 ve 8. Sınıflar)*, 2018, 22.

⁶² Kırca, *Din Eğitimimiz Anılar-Sorunlar-Düşünceler*, 74.

⁶³ Vehbi Vakkasoğlu, "Cemal Öğüt", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2007), 34/23.

⁶⁴ Abdülaziz Bayındır, "Abdurrahman Güzelyazıcı", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1996), 14/331.

Din eğitiminin bir ayağını vaazlar oluşturmaktadır. Sözlükte *öğüt vermek, uyarmak, sakındırmak* anlamındaki va'z “Bir topluluğa dinî ve ahlâkî konularda nasihat etmek, korkuyla karışık sakındırma, uhrevî mükâfat ve azaba dair bilgiler vererek teşvik ve ikazda bulunmak.” şeklinde tanımlanır. Halil bin Ahmed vaazı, “Kalbi yumuşatmak için hayırla öğüt verme.” şeklinde açıklamıştır.⁶⁵ Kullanılan yöntem ve teknik açısından hutbeyle benzerlik arz eden vaaz ağırlıklı olarak taktir metodunu içermektedir. Geri bildirim açısından farklılık arz eden vaazın başarıya ulaşıp ulaşmadığı cemaatin tepkilerinden anlaşılabilir. Bu açıdan iyi bir gözlemci olması gereken vaizin gerektiğinde kullandığı metodu değiştirmesi gerekebilir. Bu açıdan Kırca'nın zaman içerisinde farklı vaaz şekilleri kullandığı anlaşılmaktadır. Yazar vaaz verirken nüzul sırasını gözettiğini, içeriği hazırlarken bu şekilde bir sistemin daha faydalı olduğunu düşündüğünü ve aldığı tepkilerden de başarıya ulaştığını aktarmaktadır.⁶⁶

1957 yılında hutbede bir müftü tarafından anlatılan Hz. İbrahim ile ilgili bilgilerin yıllar sonra İsrailiyat olduğunun yazar tarafından anlaşılması paylaşılmıştır. Doğru bilgiye ulaşmanın, dini bilgilerin hangi kaynaktan elde edildiğinin bu açıdan önemine dikkat çekilmiştir. Dini bilgilerin kaynağına olan güven dışında Kırca'nın aldığı din eğitiminin kararları noktasında da önemli olduğu anlaşılmaktadır. Devlet arazisini sahiplenme şeklindeki anlayışın etkisiyle Gültepe'de 300 metre karelik arazi parçasını tel ile çevirdiğini, imam hatip okulu ikinci sınıfa geçtiğinde telleri söküp attığını, burası benim değil devletin malı, ben haram yemek istemiyorum diye komşusuna cevap verdiğini okurlarıyla paylaşan Kırca'nın aktardığı anısı eğitimin pratik yönüyle ilgilidir.⁶⁷

Celal Kırca'nın Espiye'de camiye giden bir hâkimle ilgili halkın hem şaşkınlıklarını hem de memnuniyetlerini tasvir ettiği satırlar dönemin sosyal algısının devlet memuru-dindarlık gibi kavramları bir arada çok düşünmediğinin kanıtı gibidir.⁶⁸ Aynı sosyal çevrenin dini konularda otorite olarak kabul görmüş olanların düşüncelerine oldukça önem verdiği ile ilgili örnekler de mevcuttur.

3. Yüksek Öğretimde Din Eğitimi

Celal Kırca'nın akademisyen kimliği ile bağlantılı olarak yüksek din öğretimi kurumu olan ilahiyat fakülteleri ile ilgili aktarımları din eğitimi açısından önemli gözlemler içermektedir. İlahiyat fakültesindeki bazı öğrencilerin Cuma namazına gitmedikleri, hatta Kırca'ya da bu konuda telkinde buldukları yazarın paylaşımlarından anlaşılmaktadır. Empoze edilen bu radikal görüşlerin ilahiyat fakültelerinde değiştiği, yıllar içerisinde alınan din eğitimi ile pek çok öğrencinin radikal çizgiden uzaklaştığı ifade edilmiştir. Anlatılanlardan hareketle ilahiyat fakültelerinde verilen eğitimin toplumdaki dini radikalizmin önüne geçen bir içeriğe sahip olduğu şeklinde çıkarımda bulunmak mümkündür. Benzer

⁶⁵ Ragıp el-İsfahani, el-Müfredât fi Çaribi'l Kur'an, tahkik. Safvan Adnân ed-Dâvûdî (Beyrut Dâru'l Kalem, 1412), 876.

⁶⁶ Kırca, *Din Eğitimiz Anılar-Sorunlar-Düşünceler*, 74-75.

⁶⁷ Kırca, *Bir Nesle Mensubiyetin Hikâyesi Anılar ve Düşünceler*, 42.

⁶⁸ Kırca, *Bir Nesle Mensubiyetin Hikâyesi Anılar ve Düşünceler*, 144.

şekilde Prof. Dr. Adnan Ziyalar'ın "Başkalarının elinden beslenenler, başkalarının istedikleri gibi hareket etmek zorunda kalır."⁶⁹ sözünü aktararak cemaat evlerinde kalan öğrencilerin durumuna dikkat çekilmiştir. Bazı otoritelerden beslenen öğrencilerin kendi fikri yapılarını oluşturmaları, sağlıklı karar verme mekanizmalarını harekete geçirmeleri imkân dâhilinde olmayacaktır. İlahiyat fakültelerinde verilen eğitim sayesinde öğrencilerin bireysel farkındalıklarının arttığı bu nedenle bazı oluşumların verilen din eğitimiyle ilgili rahatsızlıkları olduğu ifade edilmelidir.

İlahiyat fakültesinde dekanlık görevini ifa eden Kırca, görev yaparken karşılaştığı en zor konunun başörtüsü sorunu olduğunu aktarmıştır. Diğer önemli sorun ise ilahiyat fakültelerindeki öğrenci sayısının azaltılması olarak gösterilmiştir. Başörtüsü sorununun çözümünde Kayseri Erciyes İlahiyat Fakültesi ile üniversite hastanesinin aynı kampüs içinde olmasının avantaj oluşturduğunu, bu durumun dışarıdan da sivil insanların kampüse girmesi anlamına geldiğini belirterek başörtüsü sorununun çözümünde aynı şartların kullanıldığını yazar aktarmaktadır. Erciyes İlahiyat Fakültesi'nde öğrencilerin kıyafetlerine biraz daha dikkat ederek sorunun en aza indirgenmesinin amaçlandığı anlaşılmaktadır. İhlas Haber Ajansı fakültenin mezuniyet töreninde bağlama çalan başörtülü kızların haberini yapınca Sivas İlahiyat' tan bazı öğrencilerin başörtüsü yasağının neden Sivas'ta uygulanıp Kayseri'de uygulanmadığını sorduklarını, dönemin Erciyes Üniversitesi rektörünün çok zor durumda kaldığını belirtmektedir.⁷⁰ Kırca aynı dönemde öğrencilerde müthiş bir karamsarlık olduğunu, moral çöküntüsü yaşadıklarını da anlatmaktadır. İlahiyat fakültelerinde yaşanan diğer bir sorunun da öğrenci sayılarında yaşanan azalma olduğu ifade edilmiştir. 28 Şubat öncesinde yirmi üç ilahiyatta toplam bin beş yüz civarında öğrenci kontenjanı varken sonrasında iki yüz öğrenci civarında kontenjan verildiği anlatılmıştır. Öğrenci profili başlığında 28 Şubat öncesi ve sonrası hem bireysel gözlemler hem de yapılan nicel-nitel araştırma sonuçlarına göre dönem değerlendirilmiştir. Din eğitiminin tarihçesini konu alan eserlere bakıldığında 28 Şubat'ın pek çok değişimin yaşandığı tarih olarak dikkat çekilen bir özelliğe sahip olduğu görülmektedir. 28 Şubat 1997 post-modern darbe olarak adlandırılan dönemin uygulamalarını anlamak için din, siyaset ve toplum üçgeni arasındaki ilişkinin doğru okunması gerekir. Din eğitimi kurumlarını ve mezunlarını mümkün olduğu kadar pasifize etmek amacından yola çıkan uygulamanın bilimsel temellerden ziyade ideolojik bir bakış açısı ile oluşturulduğu gerçekliği üzerinde konuşulması gerekmektedir.

Din eğitiminde kullanılan yöntem ve teknikler konusuna bakılınca Kırca'nın tefsir derslerine girdiği, takrir yöntemiyle eğitim-öğretim sürecinin devam ettiği, din psikolojisi, din eğitimi ders hocaları olmadığı için bu dersleri de sürdürdüğü anlaşılmaktadır. Hoca profili başlığında da öğretim üyelerinin neyi ne seviyede vermeleri gerektiğini bazen bilmedikleri, birkaç derste anlatılabilecek bir konunun bazen bir dönem boyunca anlatıldığı gibi

⁶⁹ Kırca, *Din Eğitimimiz Anılar-Sorunlar-Düşünceler*, 91.

⁷⁰ Kırca, *Bir Nesle Mensubiyetin Hikâyesi Anılar ve Düşünceler*, 349-350.

örnekler verilmiştir. Yeni öğretim yöntem ve tekniklerinin kullanılmasının öneminden bahseden Kırca, bu konuda zihniyet değişikliğinin gerekliliğine vurgu yapmıştır.⁷¹

Celal Kırca'nın din-bilim tartışmaları bağlamında tarihsel süreci ele aldığı başlıklar altında Batıda dinin toplumsal hayatın dışına itilmesi ve din adamlarının otoritesinin sorgulanma süreci aktarılmıştır. İslam dinini kabul eden coğrafyalarda bu şekilde bir süreç yaşanmadığı anlatılarak İslam'ın medeni bir din olmadığı fikrinin ilk olarak 1806 yılında İngiliz elçisi Stratford Canning tarafından dile getirildiğine İslam ülkelerindeki savunmacı anlayışın ise dini doğru anlamayan Müslümanlardan kaynaklandığını düşünen bir bakış açısına dikkat çekilmiştir.⁷²

Din-bilim tartışmaları düzleminde Tanzimatla beraber oluşan düalist yapının etkilerinden *Din Eğitimiz Anılar-Sorunlar-Düşünceler* isimli eserde bahsedilmiştir. Sadece dini ilimleri bilen fakat Batı kültür ve biliminden habersiz din adamları ile İslam'dan haberi olmayan sadece Avrupa'yı tanıyan başka bir zümre olduğu anlatılarak dönemsel tespitler yapılmıştır. Konuya din eğitimi veren kurumlar açısından bakıldığında imam hatiplerin de, ilahiyatçıların da din-bilim çatışması olmadığına yönelik inançlarının devam ettiği, din-bilim arasında değil din adamı ile bilim adamı arasında olsa olsa bir çatışma olabileceği bu da din ve bilim anlayışlarından kaynaklı olduğu anlatılmıştır. Din- bilim ayrımını tercih eden akademisyenlere göre bilim ile din arasında tam bir farklılık, ayrılık söz konusu değildir. Sonuçta Kırca; imam hatip öğrencilerinin uzlaşmacı bir yaklaşımla din-bilim çatışması tartışmalarından uzak bir ortamda yetiştiklerinden bahsetmiş konuyla ilgili Kur'an'dan hareketle yorumlar yapmıştır.⁷³

Sonuç

Cumhuriyet döneminde din eğitimi değişim açısından belli bir dinamizme sahiptir. Yüz yıllık bir tarihi birikime ve tecrübeye sahip Türkiye Cumhuriyeti'nin din eğitimi ile ilgili tecrübesi yazılı kaynakların yanı sıra sözlü kaynaklarla da günümüze aktarılmıştır. Sıbyan mekteplerinden Kur'an kurslarına, imam hatip okullarından ilahiyat fakültelerine kadar sürecin içinde olan Kırca'nın anıları özelinde din eğitim tarihindeki değişkenlik gözler önüne serilmiştir. Din eğitimi kurumlarından mezun olmanın çok makbul kabul edilmediği dönemlerin yanında mezunlarının toplumda teveccühle karşılandığı zaman dilimleri de yaşanmıştır. Din eğitiminde yaşanan sürecin toplumdaki din algısına, dini konulara olan ilgiye, dinsel kaynaklı olduğu düşünülen bazı toplumsal alışkanlıklara olan etkisi araştırılmaya ve ortaya konulmaya değer özelliğe sahiptir. Din eğitimiyle ilgili kurumların ya da toplumsal alışkanlıkların tasvirinin bu tür araştırmalara kaynaklık edeceği düşünülebilir.

Celal Kırca'nın üç farklı kitabının temel alındığı çalışmayı kitap kritiklerinden ya da karşılaştırmalarından ayıran temel özellik konuyla ilgili dokümanların da aktarılmış olmasıdır. Kırca'nın anıları özelinde örgün eğitimdeki din eğitiminin uzun bir süre değişkenlik

⁷¹ Kırca, *Din Eğitimiz Anılar-Sorunlar-Düşünceler*, 84.

⁷² Kırca, *Din Eğitimiz Anılar-Sorunlar-Düşünceler*, 138-140.

⁷³ Kırca, *Din Eğitimiz Anılar-Sorunlar-Düşünceler*, 142.

gösterdiği anlaşılmaktadır. Dinin toplumun gelenek ve göreneklerindeki belirleyici olma özelliğini anlatılan pek çok örnekte görmek mümkün olmuştur. Aynı zamanda dini referans gösteren ancak dinden kaynaklanmayan uygulamaların sosyal hayattaki etkisinin devamından bahsetmek mümkündür. Din eğitiminin öğrencilerin dünya görüşlerinin oluşmasında etkili değişkenlerden biri olduğu, bireyleri taassuptan uzaklaştırdığı da anılardan anlaşılmaktadır.

Cumhuriyet dönemindeki din eğitimi tarihi ile ilgili yapılan çalışmalar genel itibarı ile yazılı belgelere, dokümanlara dayanmaktadır. Tarih bilimiyle bağlantısı düşünüldüğünde din eğitimi araştırmalarının arşiv belgelerine dayanma olasılığı yüksektir. Son yüzyılda metodolojide meydana gelen değişikliklerin etkisiyle sözlü tarih geleneğinin canlandırılması söz konusudur. Her ne kadar öznel bir bakış açısını yansıtsa bile dönemin yazılı belgeleri ile uyumlu olduğu ortaya çıkan aktarımların yaşananların canlı tanıklarıyla zenginleştiğine inanılmaktadır. Yapılan bu çalışma yoluyla genel olarak eğitim tarihinin özel anlamda din eğitimi tarihinin canlı tanıklarının söylemlerinin önemine ve gözden kaçırılmaması gerektiğine dikkat çekilmek istenmiştir. Bu açıdan yöntem olarak farklı bir denemenin yapıldığı çalışmanın din eğitiminin bireysel ve toplumsal hayattaki karşılığının tasvir edilme çabası içerdiği belirtilmelidir.

Kaynaklar | References

- Adıgüzel, Abdullah. “Kız Çocuklarının Okullulaşma Engelleri ve Çözüm Önerileri (Şanlıurfa Örneği)”. *Ekev Akademi Dergisi* 17/56 (Yaz 2013), 325-344
- Akyüz, Yahya. *Türk Eğitim Tarihi*. Ankara: Pegem Akademi, 2016.
- Ayhan, Halis. *Türkiye’de Din Eğitimi*. İstanbul: Dem Yayınları, 2014.
- Baltacı, Cahit. “Mektep”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 29/6-7. Ankara: TDV Yayınları, 2004.
- Bardakoğlu, Ali. “Iskat”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 19/137-143. Ankara: TDV Yayınları, 1999.
- Başak, Merve Günaltay. *Osmanlıdan Günümüze Sıbyan Mektepleri Üzerine Halk Bilimsel Bir İnceleme*. İstanbul: Yıldız Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020.
- Bayındır, Abdülaziz. “Abdurrahman Güzelyazıcı”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 14/331-332. Ankara: TDV Yayınları, 1996.
- Bora, Veysel. *Kız Çocuklarının Zorunlu Eğitim Sonrası Ortaöğretime Devam Etmeme Nedenleri*. Burdur, Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2012.
- Cicioğlu, Hasan. “Türkiye Cumhuriyeti’nde Ortaöğretimin Gelişimi”. *Cumhuriyet Dönemi Eğitim Politikaları Sempozyumu*. ed. Murat Alper Parlak. 137-173. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi, 2010.

- Çelikan, Serkan. “Üç Cuma Namazının Terki Hakkındaki Halk İnancının Hadis Kaynaklarındaki Yeri”. *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İlahiyat Tetkikleri Dergisi* 1/53 (Haziran 2020), 139-162.
- DİB. *Diyanet İşleri Başkanlığı. Kur'an-ı Kerim Kursları Özel Talimatı*. Ankara: Baylan Basımevi, 1970.
- DİB. *Diyanet İşleri Başkanlığı. Kur'an Öğretim Kursları Özel Talimatı*. Ankara: Ongun Kardeşler Matbaası, 1965.
- Dilli. Celalettin. *Zorunlu Eğitim Çağında Bulunan Kız Çocuklarının Okula Gitmeme Nedenleri (Şırnak İli Örneği)*. Elâzığ: Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2006.
- Diyanet İşleri Başkanlığı Kur'an Eğitim ve Öğretimine Yönelik Kurslar ile Öğrenci Yurt ve Pansiyonları Yönergesi*, 13/12/2019, 840029.
- Diyanet İşleri Reisliği Kur'an Öğretici Kursu Hakkında Özel Talimat*. 19.07.1943.
- Diyanet İşleri Reisliği Kur'an Öğretim Kursları Özel Talimatı*. Ankara: Alkan Matbaası, 1959.
- Duman, Soner. *Günümüz Fıkıh Problemleri*. İstanbul: Beta Yayınları, 2019.
- İsfahani, Ragıp. *el-Müfredât fi Ğaribi'l Kur'an*. Thk. Safvan Adnân ed-Dâvûdî. Beyrut: Daru'l Kalem, 1412.
- Güçlü, Mustafa. “Eğitim Tarihi Araştırmalarında Sözlü Tarih Uygulaması”. *Türk Eğitim Bilimleri Dergisi* 11/1 (Mart 2013), 100-113.
- Gündüz, Turgay. “Türkiye’de Cumhuriyet Dönemi Din Eğitimi ve Öğretimi Kronolojisi (1993-1998)”. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/7 (Ocak 1998), 543-557.
- İpek, Emre. “Türkiye’de Kırâat İlminin Gelişimi ve Tayyar Altıkulaç’ın Bu Alandaki Çalışmaları”. *İlahiyat* 2 (Haziran 2019), 67-78.
- İz, Mahir. *Yılların İzi*. İstanbul: Kitabevi Yayınları, 1990.
- Kazıcı, Ziya. *Osmanlı’da Eğitim Öğretim*. İstanbul: Bilge Yayınları, 2004.
- Kirca, Celal. *Bir Nesle Mensubiyetin Hikâyesi Anılar ve Düşünceler*. İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2018.
- Kirca, Celal. *Bir Neslin Mazideki İzleri Portreler*. İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2021.
- Kirca, Celal. *Din Eğitiminiz Anılar-Sorunlar-Düşünceler*. İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2020.
- Koç, Mehmet. “İslâm Hukukunda Iskât-ı Salât ve Devir: Osmanlı Uygulaması Örneği”. *Kilitbahir* 21 (Eylül 2022), 67-90.
- Kur'an Yolu*. Erişim 17 Mart 2023. <https://kuran.diyanet.gov.tr/>
- MEB. *Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersi Öğretim Programı (İlkokul 4 ve Ortaokul 5, 6, 7 ve 8 Sınıflar)*, 2018.
- Memiş, Tuğba. *Eski Türklerde Sosyal Hayata Dair Uygulamalar ve Gelenekler (İslami Devirlere Kadar)*. Çankırı: Karatekin Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021.
- Öcal, Mustafa. “Âmin Alayı”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 3/63. Ankara: TDV Yayınları, 1991.

- Öcal, Mustafa. *Osmanlı'dan Günümüze Türkiye'de Din Eğitimi*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2015.
- Özel, Ahmet. "Mevlid". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 29/484-485. Ankara: TDV Yayınları, 2004.
- Parmaksızoğlu, İsmet. *Türkiye'de Din Eğitimi*. Ankara: MEB Yayınları, 1966.
- Sakaoğlu, Necdet. *Osmanlı Eğitim Tarihi*. İstanbul: İletişim Yayınları, 1993.
- Türkdoğan, Orhan. *Çağdaş Bilimsel Araştırma Metodolojisi ve Sorunları*. İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2012.
- Turan, İbrahim. "Türkiye'de İlahiyat Eğitimi: İstihdam Alanı-Program İlişkisi Üzerine Bir Değerlendirme". *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 37 (Aralık 2017), 59-77.
- Tütüncü, Gülsüm. "Tarih Araştırmalarında Sözlü Tarih Yöntemi ve Çevrimiçi Sözlü Tarih Arşivlerinden Örnekler". *DEÜ Edebiyat Fakültesi Dergisi* 9/2 (Ekim 2022), 135-173.
- Vakkasoğlu, Vehbi. "Cemal Ögüt". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 34/23. Ankara: TDV Yayınları, 2007.
- Yılmaz, Bülent. "Bilgi Toplumu: Eleştirel Bir Yaklaşım". *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* 15/1 (1998), 147-158.